

ISSN: 2146-1740
https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd,
Doi: 10.54688/ayd.1249458
Araştırma Makalesi/Research Article

TÜRKİYE'DEKİ KAYNAKLAR TEMELİNDE İSRAİL'İN KURULUŞUNDAN 2000'Lİ YILLARA TÜRKİYE-İSRAİL EĞİTİM VE KÜLTÜR İLİŞKİLERİ*

TURKEY-ISRAEL RELATIONS ON EDUCATION AND CULTURE: FROM THE
FOUNDATION OF ISRAEL TO THE 2000S ON THE BASIS OF RESOURCES IN
TURKEY

Enes KÜÇÜK¹

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:
09/02/2023

Kabul:
23/06/2023

Türkiye-İsrail ilişkileri İsrail Devleti'nin kurulduğu 14 Mayıs 1948'den 1990'lı yılların başlarına kadar iki ülke arasında yaşanan diplomatik krizlere bağlı olarak gelişme imkânı bulamadı. Bu durum İsrail'in kuruluşunun ardından şiddetli bir hâl alan Arap-İsrail çatışmalarıyla yakından ilişkilidir. Arap devletlerinin olası tepkileri, Türkiye'nin İsrail ile ikili ilişkiler kurmasını engellediği gibi, bu süreçte Türkiye İsrail'le çeşitli diplomatik krizler de yaşandı. Türkiye'nin İsrail ile siyasi ilişkilerini geliştirememesi iki ülke arasındaki eğitim ve kültür ilişkilerini doğrudan etkiledi. Bu çalışmada Türkiye ve İsrail devletleri arasındaki eğitim ve kültür ilişkileri İsrail'in kuruluşundan Soğuk Savaşın sonuna kadar (1948-1990) ve Soğuk Savaşın bitiminden 2000 yıllarının başlarına kadar (1990-2000) olmak üzere iki başlık altında incelendi. Araştırmada birincil kaynak olarak Türkiye'deki arşiv belgeleri, Cumhuriyet, Milliyet ve Hürriyet gazeteleri doküman incelemesi yapmak için kullanılırken, kitaplar ve diğer süreli yayınlar da ikincil kaynak olarak tarihsel analiz için kullanıldı. İçerik analizinin kullanıldığı araştırmanın sonucunda Türkiye-İsrail eğitim ve kültür ilişkilerinin İsrail'in kurulduğu tarihten 1990'lı yıllara kadar sınırlı düzeyde gelişebildiği, 1990'lı yıllarda ise iki ülke arasındaki diplomatik temsil seviyesinin büyükelçilik düzeyine çıkarılmasıyla birlikte eğitim ve kültür ilişkilerinin alışılmadık tarzda bir gelişim sürecine girdiği görüldü.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, İsrail, Kültür, Türkiye

Jel Kodları: I20, I21, I29

* Bu çalışma 2021 yılında İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesinde Prof. Dr. Mustafa AYDIN'ın danışmanlığında hazırlanan "Türkiye-İsrail İlişkileri (1983-1993)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Bu vesileyle ile sayın Prof. Dr. Mustafa AYDIN'a ve Dr. Senem GÖNENÇ'e içtenlikle teşekkür ederim.

¹ Doktora Öğrencisi, Trabzon Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-5197-9998, kkosmanoglu@outlook.com .

Atıf: Enes, K. (2023). Türkiye'deki Kaynaklar Temelinde İsrail'in Kuruluşundan 2000'li Yıllara Türkiye-İsrail Eğitim ve Kültür İlişkileri. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 14 (1), 295-322.

Abstract

Article Info

Received:
09/02/2023

Accepted:
23/06/2023

Turkish-Israeli relations had not developed due to the diplomatic crises between the two countries since the foundation of the State of Israel on May 14, 1948 till the early 1990s. This situation is closely related to the Arab-Israeli conflicts, which intensified after establishment of Israel. The possible reactions of the Arab states hindered Turkey from establishing bilateral relations with Israel, as well as various diplomatic crises were experienced with his in this process. Turkey's failure to develop its political relations with Israel has directly affected the educational and cultural relations between the two countries. In this study, educational and cultural relations between Turkey and Israel were examined in two different periods: from the establishment of the State of Israel till the end of the Cold War (1948-1990), and from the end of the Cold War to the early 2000s (1990-2000). Archival documents of Turkish newspapers; Cumhuriyet, Milliyet and Hürriyet have been used to make a document analysis as primary source and various books and other periodicals have been used as secondary source to make a historical analysis. Content analyses of these studies revealed that Turkey-Israel educational and cultural relations could develop to a limited extent thanks to the contributions of Turkish Jews from the establishment of Israel until the 1990s, and that education and cultural relations witnessed an extraordinary development in the 1990s after diplomatic representations between the two countries raised to the level of embassy.

Keywords: Education, Israel, Culture, Turkey.

Jel Codes: I20, I21, I29

Extended Summary

From the establishment of the State of Israel on May 14, 1948, until the early 1990s, Turkey-Israel relations could not develop due to the diplomatic crises Turkey experienced with Israel. This situation is closely related to the Arab-Israeli conflicts, which intensified with the establishment of Israel. The ongoing wars between Israel and the Arabs directly affected Turkey-Israel relation because of Turkey's geopolitical position, its historical, ethnic, religious and cultural ties with the peoples of the region (Sander, 2006: 24). Turkey tried to eliminate the reactions from the Arabs by taking steps such as suspending diplomatic relations with Israel, condemning Israel and accepting Zionism as racism in the periods when the Arab-Israeli conflicts intensified (Armaoğlu, 1991: 152-166; Bölükbaşı, 2001: 252; Akdevelioğlu & Kürkçüoğlu, 2009: 795). Thus, Turkey-Israel relations have followed a fluctuating course under the influence of Arab-Israeli conflicts since the establishment of the State of Israel on May 14, 1948 (Eminoğlu, 2017: 572).

Turkey's attempt to follow a balanced and distant policy between the parties due to the conditions of the Cold War has enabled it to develop its bilateral relations with this state from time to time (Özcan, 2016: 805). As a matter of fact, Turkey took steps such as not recognizing State of Israel immediately in the years when Israel was established, pursuing a neutral policy during the 1948 Arab-Israeli War, and preventing Turkish citizens of Jewish origin who wanted to go to the region to participate in the conflicts (Gruen, 1995: 44). Contrary to this, Turkey's approval of Israel's membership in the organization at the United Nations meeting on March 11, 1949, and Turkey's de facto recognition of Israel on March 28, 1949 as a Muslim country were developments that contributed to the development of bilateral relations with this state (Bileydi, 2005: 250-251). In this period relations between the two countries partially revived, meanwhile leading to some progress in the fields of education and culture (Bölükbaşı, 2001: 246).

Due to Turkey's diplomatic crises with Israel in the following years, the educational and cultural relations between the two countries could not develop and were mostly limited to the activities of Turkish Jews. Turkish Jews contributed to Turkish cultural life by engaging in various press and publication activities and establishing foundations in Turkey during the period when Turkey-Israel education and cultural relations could not be improved. İsak Yaş and Avram Leyon published a newspaper called Şalom newspaper within the scope of the Republic Day activities on October 29, 1947 (Güleryüz, 2015: 50-51). A music group called Los Paşoros Sefaradis was set up in Turkey in 1978 (Cumhuriyet, November 11, 1991, 9). Selim Salti established a foundation named Yehoshua Salti in 1983 to provide scholarships to students of Turkish origin studying at Israeli universities (Şalom, October 12, 2022, 7). In the same year, Turkish Jews formed an association called Morit (Cumhuriyet, October 18, 1989: 3) and later in 1989 a foundation named 500th Year inspired from the 500th anniversary of the Jews' asylum in the Ottoman State was established. These can be listed among significant contributions Turkish Jews had made in that period (Cumhuriyet, 16 July 1992: 18). While these developments have contributed to the development of Turkey-Israel educational and cultural relations, they have also revealed the importance attached by Turkish Jews to the development of educational and cultural relations between the two countries.

By the 1990s, raising the level of diplomatic representation between the two countries to the level of embassy laid necessary grounds for the development of educational and cultural relations. In this period, educational and cultural relations two countries have shown an extraordinary development. The aim of this study is to propound Turkey-Israel educational and cultural relations based on a review of archival documents in Turkey, periodicals (articles with Cumhuriyet, Hürriyet and Milliyet newspapers) and of books on this topic. Revealing Turkey-Israel educational and cultural relations within this framework is expected to contribute to the understanding of the reasons behind the failure of the two countries to develop their educational-cultural relations since the establishment of Israel and to facilitate steps for the development of relations in these areas. The documents analyzed in this study were examined with the document analysis technique, and the data obtained were analyzed using content analysis. Based on the findings, the relations between the two countries were examined in two different periods: "Turkey-Israel Education and Cultural Relations from the Establishment of Israel to the End of the Cold War (1948-1990)" and "Turkey-Israel Educational and Cultural Relations from the End of the Cold War to the Early 2000s (1990-2000)". As a result of content analysis, it was realized that Turkey-Israel educational and cultural relations could develop to a limited extent thanks to the contributions of Turkish Jews from the establishment of Israel until the 1990s, and that educational and cultural relations showed an extraordinary development in the 1990s after diplomatic representation between the two countries raised to the level of embassy.

1. Giriş

14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti'nin kuruluşu Orta Doğu'da Araplar ve İsrail arasındaki çatışmaları alevlendirmiştir. Taraflar arasındaki çatışmalar Türkiye'yi de sahip olduğu jeopolitik konum, bölge halklarıyla tarihi, etnik, dini ve kültürel bağlarının bulunması gibi sebeplerle doğrudan etkilemiştir (Sander, 2006: 24). Türkiye, Arap-İsrail çatışmalarının şiddetlendiği dönemlerde İsrail'le diplomatik ilişkilerini askıya alma, İsraili kınama ve Siyonizmi ırkçılık olarak kabul etme gibi adımlar atarak Araplar'dan gelen tepkileri bertaraf etmeye çalışmıştır (Armaoğlu, 1991: 152-166; Bölükbaşı, 2001: 252; Akdevelioğlu & Kürkçüoğlu, 2009: 795). Böylece, Türkiye-İsrail ilişkileri de İsrail Devleti'nin kurulduğu 14 Mayıs 1948 tarihinden itibaren Arap-İsrail çatışmalarının etkisinde kalarak dalgalı bir seyir izlemiştir (Eminoğlu, 2017: 572).

Türkiye'nin Soğuk Savaş şartları gereği taraflar arasında dengeli ve mesafeli bir politika izlemeye çalışması ise zaman zaman bu devletle ikili ilişkilerini geliştirmesini sağlamıştır (Özcan, 2016: 805). Nitekim Türkiye, İsrail'in kurulduğu yıllarda bu devleti hemen tanımama, 1948 Arap-İsrail Savaşı sırasında tarafsız bir politika izleme ve çatışmalara katılmak amacıyla bölgeye gitmek isteyen Musevi asıllı Türk vatandaşlarına engel olma şeklinde atmış olduğu adımların aksine (Gruen, 1995: 44), 11 Mart 1949 tarihli Birleşmiş Milletler toplantısında İsrail'in örgüte üyeliğini onaylaması ve 28 Mart 1949'da da Müslüman bir ülke olarak İsrail'i fiilen (de facto) tanınması bu devletle ikili ilişkilerinin gelişimine katkı sağlayan gelişmeler olmuştur (Bileydi, 2005: 250-251). Bu süreçte iki ülke ilişkilerinde kısmi bir canlanma yaşanırken, eğitim ve kültür alanlarında da ilerlemeler kaydedilmiştir (Bölükbaşı, 2001: 246).

İlerleyen yıllarda Türkiye'nin, İsrail'le yaşamış olduğu diplomatik krizlere bağlı olarak iki ülke arasındaki eğitim ve kültür ilişkileri çok fazla gelişme imkânı bulamamış ve daha çok Türk Musevilerinin faaliyetleriyle sınırlı kalmıştır. Türk Musevileri Türkiye-İsrail eğitim ve kültür ilişkilerinin gelişme imkânı bulamadığı 1990'lı yılların başlarına kadar Türkiye'de çeşitli basın-yayın faaliyetlerinde bulunmak (Güleryüz, 2015: 50-51), vakıf ve dernekler kurmak (Cumhuriyet, 18 Ekim 1989: 3; Cumhuriyet, 16 Temmuz 1992: 18) ve İsrail'de öğrenim gören Türk kökenli öğrencilere burslar sağlamak (Filiba, 12 Ekim 2022: 7) suretiyle iki ülke arasındaki eğitim ve kültür ilişkilerine katkıda bulunmuşlardır. 18 Aralık 1991'de iki ülke arasındaki diplomatik temsil seviyesinin büyükelçilik düzeyine yükseltilmesi (Resmi Gazete, 11 Şubat 1992: 5) eğitim ve kültür ilişkilerinin gelişmesi için gerekli altyapıyı oluşturmuştur. Bu süreçte iki ülkenin eğitim ve kültür ilişkileri alışılmadık tarzda bir gelişim

sürecine girmiştir. Bu çalışmanın amacı Türkiye-İsrail eğitim ve kültür ilişkilerini Türkiye'deki arşiv belgeleri, süreli yayınlar (Cumhuriyet, Milliyet ve Hürriyet gazeteleri ile makaleler) ve kitaplar temelinde ortaya koymaktır. Türkiye-İsrail eğitim ve kültür ilişkilerinin bu çerçevede ortaya konulması İsrail'in kuruluşundan itibaren iki ülkenin eğitim-kültür ilişkilerinin gelişmemesinin arkasındaki sebeplerin anlaşılmasına ve bu alanlardaki ilişkilerin gelişmesi için gerekli adımların atılmasına katkı sağlaması beklenmektedir. Araştırmanın bulguları doküman incelemesi tekniğiyle toplanmış, elde edilen veriler içerik analiziyle çözümlenmiştir. Araştırmada elde edilen bulgular çerçevesinde iki ülke ilişkileri "İsrail'in Kuruluşundan Soğuk Savaşın Sonuna Kadar Türkiye-İsrail Eğitim ve Kültür İlişkileri (1948-1990)" ve "Soğuk Savaşın Bitiminden 2000 Yıllarının Başlarına Kadar Türkiye-İsrail Eğitim ve Kültür İlişkileri (1990-2000)" olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Araştırmanın bu başlıklar altında ele alınmasının sebebi İsrail Devleti'nin kuruluşundan 1990'lı yılların başlarına kadar diplomatik ilişkilere bağlı olarak iki ülkenin eğitim ve kültür ilişkilerinin çok fazla gelişmemesi, 18 Aralık 1991'de ise iki ülke arasındaki diplomatik temsil seviyesinin büyükelçilik düzeyine yükseltilmesiyle birlikte 1990'lı yılların iki ülke ilişkilerinde altın çağ olarak adlandırılmasıdır.

2. İsrail'in Kuruluşundan Soğuk Savaşın Sonuna Kadar Türkiye-İsrail Eğitim ve Kültür İlişkileri (1948-1990)

II. Dünya savaşının sonra ermesi ABD ve Sovyetler Birliği ekseninde iki kutuplu bir dünya düzenini beraberinde getirmiştir. Soğuk Savaş dönemi olarak adlandırılan bu dönemde Türkiye ciddi oranda güvenlik kaygıları hissetmeye başlamış ve müttefik arayışı içerisine girmiştir. Bu yıllarda Türkiye güvenliği açısından en büyük tehdidi Sovyetler Birliği'nden hissetmiş ve bu devletle yakınlaşmaktan kaçınmıştır. Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'nden aldığı tehditler onu Batı'ya yaklaştırdığı gibi, Türk devlet adamlarında Batı eksenli bir dış politika takip etme düşüncesini doğurmuştur (Hale, 2003: 109-110).

Türkiye'nin Batı Bloğu ile yakınlaşmaya başladığı bu yıllarda, Sovyetler Birliği ile İsrail Devleti arasındaki yakınlaşmalar Türkiye'de, İsrail'in bir Sovyet uydusu olduğunun düşünülmesine ve dolayısıyla İsrail'in diplomatik olarak tanınmamasına neden olmuştur (Aras, 1997: 131; Özcan, 2016: 801). Aynı dönemde Türk yetkililerin I. Arap-İsrail Savaşı (15 Mayıs 1948) sırasında Yahudilerin yanında savaşa katılmak amacıyla Filistin'e gitmek isteyen Musevilere izin vermemeleri iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını geciktirmiştir (Gruen, 1995: 44). Türkiye'nin, Araplar ve İsrail arasında mesafeli bir politika izlediği bu dönemde Türkiye-İsrail diplomatik ilişkileri gelişme imkânı bulamazken (Özcan

2016: 801-802), ikili ilişkilerin eğitim ve kültür alanlarında gelişmesi için gerekli adımlar atılamamıştır. Bu süreçteki gelişmeler Türkiye'de yaşayan Musevilerin basın-yayın faaliyetlerinde bulunmak suretiyle Türk kültür hayatına katkıda bulunmalarını sağlamıştır. Bu çerçevede zikredilebilecek en önemli gelişme daha İsrail Devleti kurulmadan Türk Musevileri'nden İsak Yaeş ve Avram Leyon'un Şalom gazetesi adıyla bir gazete çıkarmalarıdır. İsak Yaeş ve Avram Leyon 29 Ekim 1947 tarihli Cumhuriyet Bayramı etkinlikleri kapsamında çıkardıkları Şalom gazetesine, Atatürk'ün *Yurtta Sulh Cihanda Sulh* ilkesine atıfla İbranice *sulh* anlamına gelen *Şalom* ismini vermişlerdir. Türk Musevilerinin Türkiye'deki basın-yayın faaliyetleri bununla da sınırlı değildir. Türk Musevilerinden Moşe Benbasat 4 Temmuz 1947'de *Şabat* gazetesini, Yako Kıymaz 19 Aralık 1947'de *Atikva* gazetesini, İsak Yaeş ve Menahem Madem 17 Haziran 1948'de tarihinde *Or Yehuda ve Or İsrail* gazetesini çıkararak Türkiye'deki basın-yayın faaliyetlerine katkıda bulunmuşlardır (Güleryüz, 2015: 41-51).

Bu süreçte eğitim ilişkilerinde de birtakım gelişmeler yaşanmıştır. 1947 yılında Türkiye'den, Tel Aviv'de bulunan *Mikve İsrail Tarım Okulu'na* öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Dışişleri Bakanlığı tarafından 31 Ekim 1947 tarihinde alınan bir kararla öğrenim süresi 3 yıl olan *Mikve İsrail Tarım Okulu'na* girebilmek için ortaokul mezunu olunması gerektiği belirtilmiştir. Bu yıllarda Kazım Ali Rıza adlı bir Türk vatandaşı *Mikve Tarım Okulu'na* öğrenim görmesi için gönderilmiştir (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673).

14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti kurulmuştur. 28 Haziran 1948 tarihli Ulus gazetesinde çıkan bir yazıda “*İsrail Devleti'nin politik bir gerçek olduğu ve bağımsızlığının tanınması gerektiği*” ifade edilmiştir (Esmer, 28 Haziran 1948: 3). Bunun üzerine Türkiye'nin Filistin Uzlaşma Komisyonu temsilcisi Hüseyin Cahit Yalçın 1949'un başlarında İsrail'e bir ziyaret gerçekleştirerek İsrail'le ilgili bir rapor hazırlamış ve bu raporu Mart 1949'da dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye sunarak İsrail'in komünist bir ülke olmasının zayıf bir ihtimal olduğunu dile getirmiştir. Bu gelişmeler söz konusu yıllarda Türkiye'nin İsrail'le ikili ilişkilerini geliştirmesi bakımından önemli görülmüştür (Gruen, 1995: 44). Türkiye, İsrail'e yönelik kaygılarını gideren bu gelişmeler üzerine 28 Mart 1949'da İsrail'i fiilen tanımış (BMUM, Kutu No. 118, Gömlek No. 108.) ve İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olmuştur (Altunışık, 1999: 182).

İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin gelişmeye başlaması (Tüter, 2010: 408) eğitim ve kültür ilişkilerinin gelişimi için gerekli alt yapıyı oluşturmuştur. 16 Ekim 1949'da Taksim Sarayları'nda İsrail Başkonsolosluğu açılmış ve açılış törenine 20 bin Türk Musevisi katılarak

Taksim'deki Atatürk Anıtı'na çelenk bırakmışlardır (Liel & Yirik, 2010: 29-31). Aynı yılın 3 Kasımı'nda Türk Musevilerinden Sami Kohen *Türkiyenin Sesi* adlı bir gazete çıkarmış, ancak gazete 18 Mayıs 1950 tarihine kadar yayın hayatına devam edebilmiştir (Güleryüz, 2015: 47).

1950'li yılların başlarında iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum eğitim ve kültür ilişkilerini de olumlu yönde etkilemiştir. 7 Ocak 1950'de Seyfullah Esin'in İsrail'e misyon şefi olarak atanması (Özcan, 2005: 24-25) ve 9 Mart'ta da Türkiye'nin, İsrail nezdindeki ilk diplomatik temsilciliğinin açılmasına karşılık (Eminoğlu, 2017: 572) İsrail'in de aynı adımları atarak Ankara'daki diplomatik misyonunun başına ülkenin en kıdemli diplomatlarından biri olan Elihu Sasson'u getirmesi (Erhan, 2002: 433-434) 1950'li yıllarda eğitim ve kültür ilişkilerinin gelişimine katkı sağlayan gelişmeler olmuştur. Haziran 1951'de UNESCO tarafından Türkiye'de *Orta Doğu Temel Eğitim Merkezi* adıyla bir eğitim merkezi kurulması kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine İsraili yetkililer eğitim merkezinin Türkiye'de kurulmasını memnuniyetle karşılayarak destekleyeceklerini bildirmişlerdir (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Bu yıllarda Türk Musevileri de Türkiye'deki basın-yayın faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir. 16 Kasım 1950'de Türk Musevilerinden Eliezer Menda ve Robert Ballı *La Luz* gazetesini, İlyazer Menda *La Vera Luz* gazetesini, 28 Eylül 1951'de Rafael Alkaher, Abraham Danon ve İsak Algazi *La Trompeta* gazetesini, 8 Ağustos 1952'de Moşe Levi Belman *La Boz* gazetesini çıkarmışlardır (Güleryüz, 2015: 43-45).

Türkiye'de bu gelişmeler yaşanırken, İsrail'e göçeden Musevilerin çabalarıyla 5 Ocak 1953'te İsrail'in Carmel Tepesi'nde *Atatürk Ormanı* adıyla bir orman açılmıştır. İsrail'den Devlet Başkanı Yitzhak Ben-Zvi katıldığı *Atatürk Ormanı'nın* açılış töreninde Türkiye'nin İsrail Maslahatgüzarı Şevket İstinyeli iki ülke arasındaki dostluğun sembolü olarak ağaç dikmiştir (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673; Liel & Yirik, 2010: 44-45). Temmuz-Ağustos 1953 tarihleri arasında da İsrail tarafından Kudüs'te sınai, ticari ve kültürel mahiyette *Çölün Fethi* adıyla bir sergi düzenlenmesi kararlaştırılmış ve sergiye Türk yetkililer de davet edilmiştir (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Ancak, Türkiye'nin Tel Aviv Elçiliği yetkilileri Dışişleri Bakanlığına göndermiş oldukları resmi bir yazı ile sergiye katılmadıklarını belirtmişlerdir (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673).

Türkiye-İsrail kültür ilişkilerinin yoğunlaşmaya başlaması bu yıllarda kültürel alanda anlaşma yapma düşüncesini doğurmuş ve Ekim 1953'te her iki tarafın yetkilileri tarafından kültürel alanda işbirliğini öngören bir anlaşma imzalanması için görüşmeler yapılmıştır (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Anlaşma çerçevesinde; iki tarafın üniversite hocaları ile

ilmi ve kültürel müessese üyeleri ve teknik uzmanları arasında değişim yapılması, her iki tarafın hükümetlerinin ülkelerinde öğrencilerin öğrenim görmeleri için burslar tahsis etmesi, eğitim maksadıyla ziyaretler, konserler, konferanslar, sanat sergileri ve spor müsabakaları düzenlemesi ve bu anlaşma şartlarını yerine getirmek için her iki tarafın bir komisyon oluşturması ön görülmüştür (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Ancak, bu yıllarda Adnan Menderes başta olmak üzere Türk devlet adamlarının Araplara karşı İsrail yanlısı olduğu imajını vermek istememeleri, Arap ülkeleriyle aktif ilişki kurma planları ve 1950'li yılların başlarında kurulması amaçlanan Bağdat Paktı'nın içinde yer almak istemeleri yönündeki düşüncelerinden ötürü anlaşma taslağı iptal edilmiştir (Arı, 2004: 640; Bölükbaşı, 2001: 246-247). Anlaşma taslağının Türk devlet adamları tarafından iptal edilmesi iki ülke arasındaki kültürel ilişkiler üzerinde olumsuz bir etki bırakmamıştır. 7 Temmuz 1954'te İsraili Albay Shlomo Erell komutasındaki üç İsrail gemisi İstanbul'u ziyaret etmiş ve Taksim'de yürüyüş yaparak Atatürk Anıtı'na çelenk koymuşlardır. Bu durum Türk devlet adamları tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Buna karşılık Türk devlet adamları da İsrail'in bağımsızlık günü kutlamalarına katılmaya başlamışlardır. 29 Nisan 1955'te Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü İsrail'in Bağımsızlık Günü resepsiyonuna katılmıştır (Liel & Yirik, 2010: 52-56).

İki ülke arasında dostane ilişkilerin yaşandığı bu dönemde eğitim alanındaki ilişkileri geliştirmek için de birtakım adımlar atılmıştır. 29 Kasım 1955'te İsrail Elçiliği tarafından alınan bir kararla İsrail'de yüksek öğretim kuruluşlarında öğrenim gören Türk öğrencilere burs desteği sağlanacağı belirtilmiştir (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Ayrıca Yüksek Ziraat Mektebi'nden mezun öğrencilerin görgü ve bilgilerini artırmaları amacıyla her iki ülkede 3-4 kişilik gruplar halinde stajyer yapmaları konusunda anlaşmaya varılmıştır (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Yine bu çerçevede Temmuz-Eylül 1956 tarihleri arasında 6 İsraili öğrencinin öğrenim görmeleri için Türkiye'ye gönderilmeleri kararlaştırılmıştır (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). İsrail'den gelecek öğrencilerin Kayseri Pamuklu Sanayi'inde, Nazilli Basma Sanayi'inde, Rize İller Bankası Müdürlüğü'nde, Devlet Su İşleri Umum Müdürlüğü'nde, Türkiye Demir Çelik İşletmeleri Umum Müdürlüğü'nde staj yapmaları öngörülmüştür (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Ne var ki, bu yıllarda Arap aleminde Türkiye aleyhinde yapılan propagandalar nedeniyle öğrencilerin Türkiye'ye gelmeleri sakıncalı görülmüş ve İsrail tarafına kontenjanların dolduğu bildirilmiştir (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673).

1950'li yılların ikinci yarısına gelindiğinde 1956 Süveyş Krizi'nden kaynaklı olarak Türk Büyükelçisi geri çağırılmış (Ecevit, 28 Kasım 1956: 3) ve ardından iki ülke arasındaki diplomatik temsil seviyesi kâtiplik düzeyine indirilmiştir (Besalal, 2000: 300). Türkiye'nin bu kararı dönemin Ulus gazetesi yazarlarından Bülent Ecevit tarafından Türk milletinin kendisine karşı ne suç işlediğini bilmediği bir millete karşı küsmeye zorlanması olarak değerlendirmiştir (Ecevit, 28 Kasım 1956: 3). Bu durum Türkiye-İsrail siyasi ilişkilerinde gerilime sebep olduğu gibi, kültürel ilişkileri de olumsuz etkilemiş ve kültürel ilişkilere durgunluk hâkim olmuştur (Liel & Yirik, 2010: 64).

Eğitim alanında ise kitap değişimi gündeme gelmiştir. Türkiye Basım Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'nün Mart 1957'de Türkiye'nin tanıtımı için hazırlamış olduğu kitap ve broşürler İsrail tarafından beğenilmiştir. Bunun üzerine mevcut kitap ve broşürler Tel Aviv Üniversitesine gönderilmiştir. Buna karşılık Tel Aviv Üniversitesi yetkilileri Türkiye'nin Tel Aviv Elçisine bir teşekkür mektubu göndererek iki ülkenin üniversiteleri arasında kitap değişimi yapılmasını talep etmişlerdir (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Ağustos 1957'de de Türkiye'den İsrail'e göç eden yüksek tahsilli gençlerin birbirlerini tanımaları ve iş bulmalarını sağlamak ve aralarındaki kültürel birlikteliği geliştirmek amacıyla *Türkiyeli Yüksek Tahsilliler Cemiyeti* adıyla bir cemiyet kurulmuştur (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Cemiyetin kurulmasının üzerinden çok geçmeden Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından Tel Aviv Elçisine gönderilen bir yazıda cemiyetin fahri başkanlığının Türk Elçiliği yetkililerine teklif edilmesi durumunda reddedilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Nisan 1958'e gelindiğinde önceki yıllarda gündeme gelen stajer öğrenci değişimi tekrar gündeme gelmiştir. 18 Nisan 1958'de Milletlerarası Teknik Stajer Öğrenci Mübadelesi Birliği İsrail Temsilciliği Fluk Menachem, Bulba Ishaiau, Billing Joseph, Bratin Moshe ve Shreibman Jgal adlı İsrailli öğrencilerin Türkiye'ye gönderilmelerini kararlaştırmıştır. Türkiye'ye gönderilecek İsrailli öğrencilerin Gemlik Sümerbank Suni İpek ve Vikoz Mamulleri'nde, Ankara Nafia Vekaleti Yapı İşletmeleri'nde, Zonguldak Kuzeybatı Anadolu Elek İstihsal'de, Karadeniz Ereğlisi Armutçuk Kömür İşletmesi'nde ve Zonguldak Ereğli Kömür İşletmesi'nde staj yapmaları öngörülmüştür (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Aynı yılın 18 Temmuz'unda İsrail Arkeoloji Cemiyetine mensup 32 kişilik bir grup 15 günlük süreyle Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Boğazköy, Kültepe ve Karatepe'de incelemelerde bulunmuşlardır. İstanbul ve Ankarayı da ziyaret eden İsrail grubu, Kayseri, Adana ve Antakya'daki tarihi yerlere inceleme gezileri düzenlemişlerdir (DB, Kutu No. 538, Gömlek No. 2673).

Bu gelişmelerin yaşandığı dönemde İsrail Başbakanı David Ben Gurion ile Dışişleri Bakanı Golda Meir gizlice Türkiye'ye gelerek (28 Ağustos 1958'de) Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'in başkanlık ettiği üst düzey bir heyetle görüşmeler yapmıştır. Bu esnada Türk heyetiyle askeri, diplomatik, ticari ve istihbarat-güvenlik alanlarının yanında, bilimsel alanda da iş birliğini öngören bir *Çevresel Pakt* (29 Ağustos 1958) imzalanmıştır. Bu pakt iki ülke ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuş (Codispoti, 2022: 5-6; Sönmezoğlu, 2006: 115-116) ve ilerleyen yıllarda kültürel ilişkilerin gelişimi için gerekli alt yapıyı oluşturmuştur.

1960'lı yıllarda kültürel ilişkiler tekrar canlanmaya başlarken, aynı gelişme eğitim alanında gerçekleşmemiştir. 1 Ağustos 1960 tarihinde İsrail'e göçen Türk Musevileri tarafından *Türkiyeliler Birliği* adıyla bir dernek kurulmuştur (Songur, 7 Mart 1990: 15). 20 Ağustos 1962'de de İstanbul'da bir kültür festivali yürüyüşü düzenlenmiş ve bu yürüyüşe İsrail folklor grubu da katılarak ülkesini temsil etmiştir. 5 Ocak-2 Şubat 1965 tarihleri arasında ise *Türk-İş* ve İsrail'in *Histadrut* sendikası arasında çeşitli eğitim seminerleri düzenlenmiştir (Liel & Yirik, 2010: 76-78).

1960'lı yılların sonlarına doğru iki ülke ilişkilerinde Arap-İsrail sorunlarından ötürü birtakım anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. 5 Haziran 1967 tarihinde başlayan Arap-İsrail Savaşı sırasında Türk Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in Birleşmiş Milletler toplantısında yaptığı konuşmada (22 Haziran 1967) İsrail'in işgal ettiği Arap topraklarından çekilmesini talep ederek İsrail'i kınaması iki ülkenin siyasi ilişkilerini olumsuz etkilediği gibi (Dışişleri Bakanlığı, 1967: 54-57), eğitim ve kültür ilişkilerinin gelişimini de engellemiştir.

1970'li yıllara gelindiğinde iki ülke arasındaki siyasi gerginliğin devam ettiği görülmektedir. Öyle ki, Türkiye'nin 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasında İncirlik Üssü'nün NATO amaçları dışında kullanılmasına izin vermeyeceğini açıklaması (Yapıcı, 2008: 36), FKÖ'yü (Filistin Kurtuluş Örgütü) Filistin halkının tek temsilcisi olarak tanınması (Ocak 1975) ve 10 Kasım 1975 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Siyonizm'in *ırkçılık* olarak tanımlandığı 3379 sayılı karara destek vermesi İsrail'le ikili ilişkilerinde soğuk rüzgarlar estirmiştir (Akdevelioğlu & Kürkçüoğlu, 2009). Bu süreçte eğitim ve kültür ilişkileri de çok fazla gelişme imkânı bulamamıştır. Yine de 1970'li yılların sonlarında (1978) Türk Musevileri tarafından Türkiye'de *Los Paşoros Sefaradis* adlı bir müzik grubu kurulmuştur (Cumhuriyet, 11 Kasım 1991: 9).

Keza 1980'li yılların başları da Türkiye-İsrail eğitim ve kültür ilişkilerinin alt seviyede olduğu yıllar olmuştur. İsrail'in 23 Temmuz 1980 tarihinde *Kudüs Yasası'nı* çıkarmak

suretiyle Kudüs'ü ebedi ve değişmez başkent ilân etmesi, buna karşılık Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin acil toplanarak İsrail'i kınaması ve Kudüs'te elçiliği bulunan devletlerin buradaki elçiliklerini kapatmalarını istemesi üzerine (Keleşoğlu, 2012: 660; Sönmezoğlu, 2006: 370-371) Türkiye-İsrail siyasi ilişkilerine paralel olarak eğitim ve kültür ilişkileri de durma noktasına gelmiştir. Türkiye, Birleşmiş Milletler'in 478 sayılı kararına uyarak İsrail'le olan diplomatik temsil seviyesini ikinci kâtip düzeyine düşürdüğü gibi, elçilikte bulunan Kültür ve Eğitim Ataşeleri'ni de geri çekmiş ve 1950'li yılların ikinci yarısında iki ülkenin üniversiteleri arasında başlatılan eğitim-kültür ilişkileri sonlandırılmıştır (Besalel, 2000: 302; Güvendiren, 1999: 177). Bu süreçte önceki yıllarda olduğu gibi Türkiye-İsrail kültür ilişkileri iki ülkenin vatandaşları tarafından kurulan çeşitli vakıfların faaliyetleri ve her iki tarafın diplomatlarının ülkelerinin bağımsızlık günü etkinliklerine katılmalarıyla kısmi bir canlılık kazansa da, eğitim ilişkilerindeki durgunluk devam etmiştir. Bu hususla ilgili olarak 5 Mayıs 1983'te Türkiye Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Kamuran Gürün İsrail'in bağımsızlık günü kutlamalarına katılmış ve İsrail'in Ankara maslahatgüzarı Alon Liel tarafından karşılanmıştır (Liel & Yirik, 2010: 90). Aynı yıl Türk Musevilerinden Selim Salti tarafından İsrail üniversitelerinde okumakta olan Musevi öğrencilere burs sağlama amacıyla *Yehoshua Salti Vakfı* adıyla bir vakıf kurulmuştur (Filiba, 12 Ekim 2022: 7). Yine aynı yıl içinde Türk Musevileri tarafından *Morit* adlı bir dernek kurulmuştur (Cumhuriyet, 18 Ekim 1989: 3). Ne var ki, 26-29 Eylül 1984 tarihleri arasında Halkçı Parti milletvekillerinden Sabit Dumanlı, Selçuk Akıncı, Şükrü Babacan ve Muzaffer Yıldırım'ın Türkiye'nin Tel Aviv Elçiliği yetkililerinin ikazlarını dinlemeyerek İsrail'i ziyaret etmeleri ve İsrailli yetkililerle görüşmeleri Türkiye'de tepkilere neden olmuştur (Cumhuriyet, 20 Eylül 1984: 1). Bu tepkiler üzerine Halkçı Parti vekillerinden Şükrü Babacan, ziyaret sonrası yaptığı açıklamada Türk Dışişleri Bakanlığı'nın ziyaretten haberi olduğunu belirterek İsrail Cumhurbaşkanı'nın iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesini çok arzu ettiğini ve hatta bu konuda bir davet beklediğini ifade etmiştir (Hürriyet, 27 Eylül 1984: 19).

1980'li yılların ortalarında iki ülke arasındaki diplomatik temsil düzeyinin maslahatgüzarlık seviyesine yükseltilmesi iki ülkenin siyasi ilişkilerini canlandırırken (Aykan, 1993: 104; Cumhuriyet, 6 Ağustos 1986: 10), kültürel ilişkileri de olumlu yönde etkilemiştir. Bu yıllarda Türkiye'nin İsraille ilişkilerini geliştirme noktasında Arap ülkelerinden gelen tepkileri dikkate almadığı gözlenmiştir. Nitekim Türkiye Ocak 1986'da Libya'nın Fez şehrinde yapılan İslam Konferansı Örgütü'nün Dışişleri Bakanları Zirvesi'nde Suriye, İran ve Libya'nın "İsrail'le diplomatik ilişkilerin kesilmesi" yönündeki önerisine sıcak bakmamıştır

(Hürriyet, 8 Ocak 1986: 10; Milliyet, 8 Ocak 1986: 5). Aynı yılın Mayıs ayında Turizm Bakanı Bülent Akarcalı'nın İsrail'in bağımsızlık günü kutlamalarına katılmasına karşılık, İsrail Maslahatgüzarı Yehuda Millo'nun da 29 Ekim 1986'da Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla Çankaya Köşkü'nde düzenlenen resepsiyona katılarak Cumhurbaşkanı Kenan Evren'le görüşmesi iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerin gelişimi bakımından önemli adımlar olmuştur (Liel & Yirik, 2010: 93-96). Ne var ki, 6 Eylül 1986'de İstanbul Kuledibi'nde Türk Musevileri'ne ait olan Neve Şalom Sinagogu'na 2 silahlı eylemci tarafından saldırı düzenlenmiş ve saldırı sonucunda *Şabat duası* yapan 24 Türk Musevisi'nin hayatını kaybetmiştir (Liel & Yirik, 2010: 95; Keleşoğlu, 2012: 661; Tavlaş, 1999: 92). Bu olay Türkiye'de her kesimden insanın tepkisini çekmesinin yanında Türk-Yahudi toplumları arasında da bir tür dayanışma ortamı oluşturmuştur. Saldırı üzerine Türkiye'deki çeşitli siyasi parti liderleri İstanbul Hahambaşı David Aseo'ya saldırıyı kınayan başsağlığı telgrafları göndermişlerdir (Cumhuriyet, 8 Eylül 1986: 13). Saldırıda hayatını kaybedenler için 10 Eylül'de düzenlenen cenaze törenine Türkiye'den hükümet adına İçişleri Bakanı Yıldırım Akbulut ve Devlet Bakanı Kazım Oksay katılmıştır (Cumhuriyet, 9 Eylül 1986: 10; Milliyet, 9 Eylül 1986: 14). Törende konuşma yapan Türkiye Musevi Cemaati Başkanı Jak Veissid: “*Cenab-ı Haktan insanlık hislerini dünyaya hâkim kılmasını, yüce Atatürkümüz'ün veciz bir şekilde tespit ettiği esasa uygun şekilde yurdumuzda ve dünyada sulhu hâkim kılmasını niyaz ederim*” diyerek tüm dünyada barış temennisinde bulunmuştur (Begin vd., 11 Eylül 1986: 12).

Aslında bu olay iki ülke ilişkilerinde bir durgunluğa sebep olmadığı gibi, özellikle kültürel ilişkilerin gelişimine katkı da sağlamıştır. Nitekim İsrail'in Ankara Maslahatgüzarı Yehuda Millo Ekim 1986'da Anadolu Ajansı'na vermiş olduğu demeçte Türkiye-İsrail ilişkilerini ele almış ve ikili ilişkilerin kağıt üzerinde kalmaması gerektiğini vurgulayarak kültürel ve akademik değişim alanlarında ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Yehuda Millo bir yandan da İsrail'de bir *Türk Alt Kültürü* olduğunu, İsrail vatandaşlarının Türk müziği dinlediğini ve İsrail'de Türk sanatçıların yakından takip edildiğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 21 Ekim 1986: 12; Hürriyet, 21 Ekim 1986: 18). Aynı dönemde İsraili yetkililer Türkiye ile kültürel ilişkileri geliştirmek amacıyla *Türkiye Haftası* adıyla bir program düzenlemeyi planlamış ve bu amaçla 12 milletvekilini İsrail'e davet etmişlerdir. 29 Ekim günü gerçekleşmesi planlanan Türk Haftası Etkinliği'nde Tel Aviv'de bulunan bir caddeye de *Atatürk* adının verilmesi kararlaştırılmıştır (Milliyet, 25 Ekim 1986: 9). Ne var ki, davetin duyulması üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada: “*Eğer*

TBMM Başkanlığı bize sorsaydı, parlementerlerin davete katılmamalarını tavsiye ederdik'' ifadesine yer verilmiştir (Milliyet, 26 Ekim 1986: 9). Sonradan Başbakan Turgut Özal ile birlikte bazı milletvekillerinin söz konusu davete katılmaya sıcak bakmamaları ve TBMM üyelerinin İsrail'e gitmeme kararı almaları üzerine davet iptal edilmiştir (Milliyet, 26 Ekim 1986: 9; Milliyet, 29 Ekim 1986: 9). Bu durumun Türk milletvekilleri arasında bir hayli rahatsızlık uyandırdığı görülürken (Hürriyet, 2 Kasım 1986: 3), aynı rahatsızlığın İsrail tarafından hissedilmediği ve İsrail'in Türkiye Cumhuriyeti'nin 63. kuruluş yılı dönümü münasebetiyle Hayfa, Batyam ve Holon kentlerinde *Türkiye-İsrail Dostluk Grubu* tarafından yapılan etkinliklere izin verdiği gözlenmiştir (Cumhuriyet, 29 Ekim 1986: 13). Ancak, Ağustos 1987'de Türkiye'nin, Ankara Gaziosmanpaşa'da bulunan Hemşeri Sokağı'nın adını "*Filistin Sokağı*" olarak değiştirmesi (Cumhuriyet, 29 Ağustos 1987: 7), aynı yılın 8 Aralıkta Filistin halkının İsrail'e karşı başlatmış olduğu *intifada hareketi* (Arı, 2004: 837; Tuncer, 2015: 40; Hürriyet, 12 Mart 1988: 16) ve Türkiye'nin 16 Kasım 1988 tarihinde yeni kurulan Filistin Devletini tanıması (Hürriyet, 16 Kasım 1988: 12) Türkiye-İsrail ilişkilerinde 1986'dan beri var olan yakınlaşmayı bir süre engellemiş ve iki ülke arasında sorunlu bir diplomatik atmosfer oluşturmuştur (Inbar, 2001: 9). Özellikle Türkiye'nin İsrail Devletini tanıması üzerine İsrail Dışişleri Bakanlığı Tel Aviv maslahatgüzarı Ekrem Güvendiren'i bakanlığa çağırarak Türkiye'nin Filistin Devletini tanımasından duyulan kaygılar dile getirilmiş ve bu kararın bölgede barış ve istikrara katkıda bulunmayacağı ifade edilmiştir (Cumhuriyet, 17 Kasım 1988: 15; Milliyet, 17 Kasım 1988: 4). Bununla birlikte iki ülke arasındaki kültürel ilişkiler olumsuz yönde etkilenmemiştir. Türkiye 1989 yılında İstanbul'da yaşayan Türk Musevileri'nin, Yahudilerin Osmanlı Devleti'ne iltica etmelerinin 500. yıl dönümü münasebetiyle *500. Yıl Vakfı* adıyla bir vakıf kurmalarına müsaade etmiş ve bu vakıf 1990'lı yıllarda Türkiye-İsrail kültürel ilişkilerinin gelişmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır (Cumhuriyet, 16 Temmuz 1992: 18). Türkiye'nin tanıtımı için uluslararası alanda çalışmalar yapan vakıf, 18 Ekim 1989'da ABD Kongresi'ne sunulan Ermeni Soykırımı ile ilgili tasarının kongreden geçmesinin engellenmesinde de büyük bir çaba göstermiştir (Kıran, 2000: 2). Aynı yıl (1989) Türk Musevileri tarafından Musevilerin yaşamı ve tarihi ile ilgili değişik konuları içeren *Göztepe Kültür Dergisi* adıyla bir dergi çıkarılmıştır (Güleryüz, 2015: 55). Yine 18 Ekim 1989'da Türk Musevileri'nin kurmuş olduğu *Morit Derneği* tarafından İsrail'de *1. Türkiye Yahudiliği Kongresi* adıyla bir kongre düzenlenmiş ve *Osmanlı Yahudiliği Sergisi* adıyla bir sergi açılmıştır. Türkiye'yi, Dışişleri Bakanlığı Genel Müdür Büyükelçisi Rıza Türmen, Prof. Dr. İlber Ortaylı ve Tel Aviv maslahatgüzarı Ekrem Güvendiren'in temsil ettiği etkinliklerde, Türkiye'deki 500 yıllık Musevi varlığı görsellerle

tanıtılmıştır (Cumhuriyet, 6 Eylül 1989: 6; Cumhuriyet, 18 Ekim 1989: 3). Buna karşılık, Hayfa Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. David Kuser de Kasım 1989'da Tanzimat'ın 150. yıl dönümü münasebetiyle Ankara'da düzenlenen sempozyuma katılmış ve bu esnada yapmış olduğu açıklamalarda, Tanzimat'ın Yahudilere eşitlik ve hukuki statü verdiğini vurgulayarak Yahudilerin Tanzimat'ı çok sevdiklerinin altını çizmiştir (Akın, 7 Kasım 1989: 10).

3. Soğuk Savaşın Bitiminden 2000 Yıllarına Kadar Türkiye-İsrail Eğitim ve Kültür İlişkileri (1990-2000)

1990'lı yıllara gelindiğinde Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Soğuk Savaşın sona ermesi gibi gerek uluslararası gerekse bölgesel boyutta meydana gelen gelişmeler devletlerin dış politika yapım süreçlerinde ciddi değişiklikler meydana getirmiştir. Bu süreçte Türkiye'nin dünya üzerindeki konumunu yeniden değerlendirmeye başlayan Türk siyasi karar vericileri, Orta Doğu'ya özel bir önem vermişlerdir. Türkiye'nin Orta Doğu'ya yönelik dış politik yaklaşımında değişikliklerin meydana geldiği bu dönemde (İsraeli, 2001: 71; Tüter, 2010: 405), İsrail'le ikili ilişkiler daha açık ve kalıcı bir karakter kazanmaya başlamıştır (Larrabee & Lesser, 2004: 180-181). Başka bir ifadeyle bu yıllarda ilk İsrail Başbakanı David Ben Gurion'un *metres sendromu* olarak tanımladığı ve Türkiye'nin Soğuk Savaş yıllarında İsrail'le ilişkilerini reddetmesi anlamına gelen faktörler ortadan kalkmış (Codispoti, 2022: 2; Tüter, 2010: 405) ve İsrail'le ittifak Türk dış politikasının en önemli yönlerinden biri hâline gelmiştir (Altunışık, 1999: 79).

1990'lı yıllarda iki ülke arasındaki ilişkilerin yoğunluk kazanması eğitim ve kültür ilişkilerini de olumlu yönde etkilemiş ve bu dönemde İsrail Dışişleri Bakanlığı Türkiye ile kültürel ve akademik iş birliğini desteklemeye başlamıştır (Inbar, 2001: 24; Inbar, 2003: 170). Bu sürece Türk Musevileri'nin kurmuş olduğu *Türkiyeliler Birliği* adlı kuruluş da İsrail'de çeşitli etkinlikler düzenlemek suretiyle katkı sağlamıştır. İlk olarak 17 Şubat 1990 tarihinde İsrail'de Türk tiyatrosu sergilenmiş, 18 Şubat'ta da Türk sanat müziği korosu tarafından bir konser verilmiştir (Songur, 7 Mart 1990: 15). Yine Şubat 1990'da Türk Musevileri tarafından Türkiye'de *İhtiyarlara Yardım Derneği Dergisi* adıyla bir dergi çıkarılmıştır (Güleryüz, 2015: 55). Aynı dönemde (1 Mayıs 1990) Türk yetkililer de Ankara'da yapılan İsrail'in 42. Bağımsızlık Günü Kutlamaları'na bakan düzeyinde katılım göstermişlerdir (Cumhuriyet, 2 Mayıs 1990: 3).

Mart 1991'de İstanbul'da Mülkiyeliler Birliği tarafından *Hoşgörünün 500. Yılı* adıyla bir panel düzenlenmiş ve bu panelde 1492 yılında İspanya'dan göç etmek zorunda bırakılan Yahudilerin dünü ve bugünü değerlendirilmiştir. Panele katılan konuşmacılar İspanya'dan

çıkarılan Yahudilere sadece Osmanlıların kucak açtığını belirterek bu durumun kendileri için çok sevindirici olduğunu dile getirmişlerdir. Panele katılan Alarko Holding Yönetim Kurulu Başkanı İshak Alaton, Yahudiler için *Ne Mutlu Türküm Diyene* sözünün çok anlamlı olduğunu belirtmiştir (Cumhuriyet, 24 Mart 1991: 15). 4 Haziran 1991’de İstanbul Cemal Reşit Rey Konser salonunda Yahudilerin İspanya’dan göç edişlerinin 500. yılı münasebetiyle bir konser düzenlenmiştir. Konserde İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Türk Musikisi İcra Heyeti tarafından Türk Musikisi seslendirilmiştir (Cumhuriyet, 27 Mayıs 1991: 7). Türkiye’de bu gelişmeler yaşanırken, İsrail’li yetkililer de Haziran 1991’de İsrail Devleti için en önemli nişanlarından bir olan Başkanlık Nişanı’nı Türkiye’nin İsrail Maslahatgüzarı Ekrem Güvendiren’e vermişlerdir (Milliyet, 4 Haziran 1991: 18). Bu süreçte İstanbul Karaköy’de bulunan Zulfaris Sinagogu iki millet arasındaki 500 yıllık beraberliği simgelemesi amacıyla *Yarım Bin Yıl Müzesi* adıyla müzeye dönüştürülmüştür. Aynı yıl Türk yetkililer Balat’taki *Ahrıda Sinagogu* ile Ankara Samanpazarı’ndaki *Ankara Sinagogu*’nun restorasyonlarının yapılması ve Ulus’taki Yahudi Sinagogu’na bağlı arazi üzerinde Yahudi okulları yapılması çalışmalarına başlayarak Musevi kültürüne ait mirasın korunmasına yönelik çabalara ağırlık vermiştir (Cumhuriyet, 8 Eylül 1991: 3). Bu durum Türk Musevileri tarafından memnuniyetle karşılanmış ve 19 Kasım 1992 tarihinde Ahrıda Sinagogu’nun açılışı esnasında Türkiye Cumhuriyeti’ne ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal’a teşekkür duası yapılmıştır (Cumhuriyet, 20 Kasım 1992: 3). Bu etkinliklerin devamı niteliğinde 7-9 Ekim 1991 tarihleri arasında İstanbul Hilton Oteli’nde *Çağlar Boyunca Türk Musevileri’nin Hukuk ve Kültüre Katkıları* adıyla bir sempozyum düzenlenmiştir. Sempozyuma ABD, Fransa, İsrail, İsviçre, Portekiz, Yugoslavya ve Türkiye’den çok sayıda bilim insanı ve hukukçu katılmıştır (Cumhuriyet, 6 Ekim 1991: 9). Aynı yılın 11 Kasım’ında Türk Musevileri’nin kurmuş olduğu Los Paşoros Sefaradis adlı müzik grubu Harbiye Muhsin Ertuğrul Tiyatrosu’nda 500. Yıl Vakfı etkinlikleri kapsamında bir konser vermiştir. Grubun üyelerinden Karen Gerson bu esnada yapmış olduğu açıklamada, 1492’de İspanya’dan kovulan Yahudiler’in Osmanlı topraklarına yerleştiklerinde *romansas* adlı şarkı türünü beraberinde getirdiklerini ve romansasın Türk sanat müziğinin etkisinde kaldığını belirtmiştir (Cumhuriyet, 11 Kasım 1991: 9).

18 Aralık 1991’e gelindiğinde Türkiye’nin Tel Aviv Elçiliği’nde Maslahatgüzar statüsüyle görev yapan Ekrem Güvendiren’i İsrail’e büyükelçi olarak ataması ve ikili ilişkilerin seviyesinin büyükelçilik düzeyine yükseltilmesiyle birlikte (Resmi Gazete, 11 Şubat 1992: 5) eğitim ve kültür ilişkileri de alışılmadık tarzda bir gelişim sürecine girmiştir.

Bu dönem ikili ilişkilerin zirveye ulaştığı *altın yıllar* olarak kabul edilmiştir (Gökçe, 2012: 9). Nitekim Ocak 1992'de Harbiye'deki Muhsin Ertuğrul Tiyatrosu'nda kültür günleri etkinlikleri çerçevesinde *Bir Kültür Mozaği'nde Türk Yahudileriyle 500 Yıl* adıyla bir panel düzenlenmiş ve bu esnada 500 yıldan beri Yahudilerin Türk toplumuyla olan kültürel etkileşimi tartışılmıştır. Panelde Yahudilerin Siyonizm'e alet olduğu yönündeki suçlamaların gerçek olmadığı vurgulanarak Türkiye'de Yahudi düşmanlığının arttığına yönelik görüşün gerçek olmadığı belirtilmiştir (Cumhuriyet, 21 Ocak 1992: 7). Bu süreçte iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerinin gelişimine İsraili sanatçılar da katkı sağlamıştır. Özellikle İsraili sanatçı Gila J. Stein'in 4 Şubat 1992'de Beyoğlu Güzelleştirme ve Koruma Derneği'ne, daha önce İsrail hükûmetinin İsrail-ABD dostluğunun sembolü olması için ABD'ye armağan ettiği heykelin benzerini armağan ederek heykelin iki millete barış getirmesi temennisinde bulunması Türk-Yahudi dostluğunun sembolü olmuştur (Cumhuriyet, 5 Şubat 1992: 8).

Mart 1992'de İstanbul'da Türk Musevileri tarafından Yahudilerin İspanya'dan göç edişlerinin 500. yılı münasebetiyle bir tören düzenlenmiş ve tören esnasında Osmanlı Devleti'nin Yahudilere kucak açması sebebiyle Türkiye'ye şükran duası yapılmıştır. Törende konuşma yapan 500. Yıl Vakfı Başkan Yardımcısı Naim Güteryüz, atalarına sadece II. Beyazıd'ın kucak açtığını ve aradan geçen 500 yıl içerisinde Türklerin ve Yahudilerin huzurlu bir beraberlik kurduklarını dile getirmiştir. Naim Güteryüz bir yandan da dünya milletlerinin özlemini çektiği barışın ancak Mevlana ve Yunus Emre gibi düşünürleri yetiştiren Türk Milletinin sevgi geleneğinin dünyaya yayılması ile mümkün olabileceğini belirtmiştir. Törenden sonra İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Nurettin Sözen'i ziyaret eden 500. Yıl Vakfı Başkanı David Asseo, ziyaret esnasında 500 yıl önce İspanya'dan kaçan Yahudilere Osmanlı Devleti'nin kucak açtığını yineleyerek ziyaret maksadını: “*Buraya Türk ulusuna olan şükran borcumuzu beyan etmek için geldik. Türk ulusunun müspet imajını dünyaya duyurmak istiyoruz*” sözüyle açıklamıştır (Cumhuriyet, 5 Mart 1992: 8). 500. Yıl Vakfı bu etkinlikler esnasında Türkiye'nin tanıtılması amacıyla konferanslar ve seminerler düzenlemiştir (Cumhuriyet, 9 Mart 1992: 3). 31 Mayıs 1992 tarihinde İstanbul Atatürk Kültür Merkezi'nde düzenlenen *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'de Museviler* konulu bir konferansa Yedinci Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in yanında, İstanbul Valisi Hayri Kozakçıoğlu ve Millî Çalışma Partisi (MÇP) Genel Başkanı Alparslan Türkeş katılmıştır. Konferansın açılış konuşmasını yapan 500. Yıl Vakfı Başkanı Jak Kamhi, dünyada barışın sağlanabilmesi için Türk toplumunun insana olan sevgi politikasının tüm dünyada

uygulanması gerektiğini belirttikten sonra: “*Biz Museviler bugün hayattaysak bunu Türklere borçluyuz*” ifadesine yer vermiştir (Milliyet, 1 Haziran 1992: 14).

Türkiye’de bu gelişmeler yaşanırken İsrail Cumhurbaşkanı Haim Herzog’un 500. Yıl Vakfı’nın etkinliklerine katılmak üzere Türkiye’yi ziyaret etmesi (15 Temmuz 1992) iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerinin gelişimi bakımından adeta bir dönüm noktası olmuştur. Cumhurbaşkanı Herzog 16 Temmuz akşamı Dolmabahçe Sarayı’nda Yahudilerin İspanya’dan göç edişlerinin 500. Yılı münasebetiyle düzenlenen ve İbrani müziğinin yanında, Osmanlı saray müziğinin de seslendirildiği galaya katılmıştır (Cumhuriyet, 16 Temmuz 1992: 18; Saraç ve Yıldırım, 17 Temmuz 1992: 17). Galada yaptığı konuşmada, Osmanlı Devleti’nin 500 yıl önce Yahudiler’e kucak açması nedeniyle Türklere şükran borçlu olduklarını ifade eden Haim Herzog, İsrail’in mimarisi, sanatı ve kültürü üzerindeki Türk etkisine temas etmiş ve Türkiye’deki Yahudi topluluğunun iki ülke arasında canlı bir köprü olduğunu belirtmiştir (Balcı, 19 Temmuz 1992: 9). Ekim 1992’de Türkiye’yi ziyaret eden İsrail Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Joseph Haddass da Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş’le görüşmüştür. Bu esnada Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş’e annesinin Gaziantep doğumlu olduğunu, küçüklüğünde annesinden Türk hikâye ve türküleri dinlediğini söyleyen Joseph Haddass, Türk kültürüne olan sempatisini dile getirmiştir (Özgen, 15 Ekim 1992: 15). Aynı yılın 27 Ekim’inde 500. Yıl Vakfı etkinlikleri çerçevesinde İstanbul’da bir defile düzenlenmiştir. Türk müziği eşliğinde Yahudi kıyafetlerinin tanıtıldığı defileye Cumhurbaşkanı Turgut Özal eşi Semra Özal’la birlikte katılmıştır (Cumhuriyet, 27 Ekim 1992: 7).

İsrail’le kültürel ilişkilerin yoğunluk kazandığı bu süreçte, Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin İsrail’e bir ziyaret gerçekleştirmiş (13 Kasım 1993) ve İsrail’li yetkililere bir kültür anlaşması imzalama teklifinde bulunmuştur (Batur, 15 Kasım 1993: 21). 15 Kasım 1993’te iki ülkenin dışişleri bakanları arasında siyasi ve ekonomik ilişkilerin gelişimini öngören bir mutabakat zaptının yanında, bir de *Kültür, Bilim ve Eğitim İşbirliği Anlaşması* imzalanmıştır. Anlaşma uyarınca taraflar arasındaki eğitim ve kültür ilişkilerinin geliştirmesi için gerekli adımların atılması amaçlanmıştır (Altunışık, 1999: 192). Bu esnada Kudüs’teki Soykırım Müzesi’ni de ziyaret eden Hikmet Çetin, Naziler tarafından katledilen Yahudilerin anısına müzeye bir çelenk bırakmış ve insanlığın böyle bir olayı bir daha yaşamaması temennisinde bulunmuştur. Hikmet Çetin müze ziyaretinden sonra Kudüs’teki Barış Ormanına iki ülke arasındaki dostluğun sembolü olması için fidan dikmiştir (Akyol, 15 Kasım 1993: 15).

Ocak 1994'e gelindiğinde Türkiye-İsrail Kültür, Bilim ve Eğitim İşbirliği Anlaşması'nın 5. maddesi uyarınca; Ankara'da ortak bir komisyon toplanması kararlaştırılmış ve komisyonda Dışişleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdür Yardımcısı Aydın İdil Türkiye'yi temsil etmiştir. Komisyon sonrası hazırlanan mutabakat zaptında iki ülke arasındaki kültür, bilim ve eğitim iş birliğinin geliştirilmesi kararlaştırılmıştır (BKKGM, Kutu No. 765, Gömlek No. 526). Aynı yılın 6 Nisan'ında iki ülke arasında *Çevre Konuları ve Doğanın Korunması Anlaşması* adıyla bir antlaşmanın imzalanması kararlaştırılmış ve antlaşmayı imzalamaya Çevre Bakanı Rıza Akçalı yetkili kılınmıştır. Antlaşmaya göre; her iki ülke arasındaki dostane ilişkilerin güçlendirilmesi ve çevreyi korumak amacıyla iş birliğini geliştirmek için çaba gösterilmesi kararlaştırılmıştır (BKKGM, Kutu No. 775, Gömlek No. 562).

İki ülke ilişkilerinde görülen olumlu gelişmeler üzerine 4-5 Mart 1996 tarihleri arasında Türkiye-İsrail Kültür, Eğitim ve Bilim Anlaşması çerçevesinde Tel Aviv'de ikinci bir ortak kültür komisyonunun toplanması kararlaştırılmıştır. Dışişleri Bakanlığı Kültür Dairesi Başkanı Aydın İdil başkanlığındaki bir heyetin Türkiye'yi temsilen katıldığı komisyonda 1996-1998 yıllarını kapsayacak ikinci bir *Kültürel Değişim Protokolü'nün* imzalanması öngörülmüştür (BKKGM, Kutu No. 840, Gömlek No. 815). 11-14 Mart 1996 tarihleri arasında da Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in başkanlığındaki bir heyetin Filistin ve İsrail'e resmî bir ziyarette bulunması üzerine (BKKGM, Kutu No. 841, Gömlek No. 821), Ticaret, Ekonomik, Sınai ve Teknik alanların yanında bilimsel alanda da iş birliğini kapsayan ayrı bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma iki ülkeye bilim insanı, uzman, teknisyen, araştırma görevlisi ve akademisyen değişimi sağlamakla birlikte, her iki ülkenin kendilerini ilgilendiren konularda bilimsel seminerler düzenleme ve aralarındaki bilimsel işbirliğini güçlendirme imkânı sağlamıştır (BKKGM, Kutu No. 848, Gömlek No. 845).

1990'lı yılların sonlarına doğru iki ülke arasındaki eğitim ilişkilerine oranla kültürel ilişkilerin ağırlık kazandığı görülmektedir. Öyle ki, 5-6 Ocak 1998 tarihleri arasında İsrail Kültür Ataşeliği tarafından İstanbul Cemal Reşit Rey Konser Salonu'nda bir konser düzenlenmiş ve konsere İsrailli müzisyen Joel Levi ve İsrailli keman yapımcısı Amnon Veinstein katılarak İsrailli temsil etmişlerdir (Cihanşimul, 5 Aralık 1998: 15). 14 Ocak 1999 tarihinde de Ankara'da Dışişleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdürü Metin Göker'in İsrail heyetiyle 1999 ve 2001 yılları arasını kapsayan bir Kültürel Değişim Programı anlaşması imzalaması (BKKGM, Kutu No. 971, Gömlek No. 303) Türkiye-İsrail kültür ilişkilerinin gelişimine hız kazandırmıştır. Aynı yılın 25 Şubat'ında İstanbul Türk ve İslam Eserleri

Müzesi'ndeki halı, ahşap ve maden eserlerinin İsrail müzelerinde sergilenmesi için bir protokol imzalanması (BKKGM, Kutu No. 978, Gömlek No. 326) ve bu protokol gereğince Uşak Halısı, Ladik Seccadesi, İran Bahçe Halısı, Saf Seccade, Yörük Halısı, Konya Seccadesi ve Selçuklu Halısı gibi pek çok eseri kapsayan 56 eserin 16 Mart-6 Haziran tarihleri arasında İsrail'de düzenlenecek Türk Halı Sanatı Sergisi'nde sergilenmek üzere İsrail'e gönderilmesi iki ülkenin kültürel ilişkilerine katkı sağlamıştır (BKKGM, Kutu No. 979, Gömlek No. 327). 26 Şubat'ta da, 14 Kasım 1993 tarihli *Kültür, Eğitim ve Bilim Alanlarındaki İşbirliği Anlaşması* yeniden onaylanmıştır. Anlaşmaya göre; iki ülke arasında kültür, eğitim ve bilim alanlarında işbirliğinin artırılması ve bu amaçla sanat, kültür, eğitim, beşeri bilimler, edebiyat ve fen alanlarında işbirliğinin teşvik edilmesi, kültürel, eğitimsel ve belgesel nitelikte sergilerin düzenlenmesi, her iki ülkede üretilen sanatsal, edebi ve bilimsel çalışmaların tercümelerinin yapılması, iki ülkenin belgesel ve eğitici filmlerinin dağıtımının yapılması, mimarlık, edebiyat, müzik, resim, heykel, tiyatro, opera, bale, folklor ve diğer sanat alanlarında uzman değişiminin gerçekleştirilmesi, ortak kurs, konferans ve sempozyumların düzenlenmesi ve arkeoloji alanında işbirliğinin yapılması konularında anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşma aynı zamanda her iki ülkenin bilimsel kurum ve kuruluşlarına, araştırma enstitülerine, üniversitelerine, bilim insanlarına ve araştırmacılara karşılıklı işbirliği ve değişimi teşvik etme noktasında da gereken kolaylığı sağlamıştır. Anlaşmanın iki ülkeye sağladığı bir başka fayda ise iki ülkenin aralarındaki bilimsel işbirliğini geliştirmeleri için her iki tarafta basılan kitapların, ders kitaplarının, periyodik yayınların ve diğer belgesel malzemelerin değişimi olmuştur (BKKGM, Kutu No. 981, Gömlek No. 329). Bu süreçte İsrail Kültür Bakanı Yitzhak Levy'nin daveti üzerine Kültür Bakanı İstemihan Talay ve beraberindeki heyet 16 Mart 1999 tarihinde İsrail'de açılacak olan *Osmanlı-Türk Halıları Sergisi'ne* katılmak amacıyla 15-17 Mart 1999 tarihleri arasında İsrail'i ziyaret etmiştir (BKKGM, Kutu No. 982, Gömlek No. 332). 28 Ekim'de de İstemi Talay New York'ta düzenlenen Türk-İsrail Kültür Etkinliği'ne İsrail Bilim Kültür ve Spor Bakanı Matan Vildai ile birlikte katılmıştır (BKKGM, Kutu No. 1017, Gömlek No. 446).

2000'li yıllara gelindiğinde iki ülke arasındaki kültürel ilişkilere hakim olan olumlu havanın devam ettiği gözlenmiştir. 25 Kasım 2001'de Türk Musevileri tarafından İstanbul Karaköy'de *500. Yıl Vakfı Türk Musevileri* adıyla bir müze açılmıştır. Kuruluş amacı 700 yıllık Türk-Yahudi beraberliğinin öyküsünü ve Türk ulusunun hoşgörüsünü tarihî belgeler, bilgiler ve objeler ışığında yurt içinde ve dışında tanıtmak olan müzede, Türk Musevilerinin tarihi, kültürel mirasları, Müslümanlarla olan beraberlik ve etkileşimleri, çeşitli belge, ferman,

fotoğraflar ile Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaa ve Türk-Yahudi basımının tarihçesi tanıtılmıştır (Gülyüz, 2015: 189-191). Müzenin açılış töreninde konuşan dönemin Başbakan Yardımcısı Mesut Yılmaz dünyanın en çok ihtiyaç duyduğu şeyin hoşgörü, adalet ve inanç özgürlüğü olduğunu dile getirmiş ve Türk toplumunun farklı dil, din, mezhep ve kültüre sahip insanları bir arada ve kardeşçe yaşatan bir devlet geleneğine sahip olduğunu vurgulamıştır (Cumhuriyet, 26 Kasım 2001: 4).

4. Sonuç

Türkiye-İsrail ilişkileri 14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti'nin kuruluşundan 1990'lı yılların başlarına kadar Türkiye'nin bu devletle yaşamış olduğu diplomatik krizlere bağlı olarak çok fazla gelişme imkânı bulamamıştır. Bu durum İsrail Devleti'nin kuruluşunun ardından şiddetli bir hâl alan Arap-İsrail çatışmalarıyla yakından ilişkilidir. Arap-İsrail çatışmaları İsrail Devleti'nin kuruluşundan itibaren iki ülke ilişkilerinin önemli bir belirleyicisi olmuştur. Türkiye-İsrail ilişkilerinin Arap-İsrail savaşlarının gölgesinde kalması iki ülke arasındaki eğitim ve kültür ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiş ve Türk devlet adamlarında İsrail'e karşı olumsuz bir imaj oluşturmuştur. Bu durum 1950'li yıllarda Türk devlet adamlarının Araplara karşı İsrail yanlısı olunduğu imajını vermek istememeleri yönündeki düşüncelerinden ötürü 1953 yılında hazırlanan kültür anlaşması taslağının iptal edilmesinden ve Temmuz-Eylül 1956 tarihleri arasında Türkiye'ye staj yapmak amacıyla gönderilecek 6 İsrailli öğrencinin Arap aleminde Türkiye aleyhinde yapılan propagandalar nedeniyle Türkiye gelmelerinin sakıncalı görülmesinden anlaşılmaktadır. Türkiye'nin 1956, 1967 ve 1973 Arap-İsrail savaşları sırasında da İsrail'le diplomatik krizler yaşaması ve bu süreçten eğitim ve kültür ilişkilerinin olumsuz etkilenmesi iki ülkenin eğitim ve kültür ilişkileri üzerinde siyasi ilişkilerin önemli bir belirleyici olduğunu göstermektedir. Keza İsrail'in 23 Temmuz 1980 tarihinde Kudüs Yasası'nı çıkarmak suretiyle Kudüs'ü ebedi ve değişmez başkent ilân etmesi üzerine Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'in aldığı kararlara uyarak İsrail'le olan diplomatik temsil seviyesini ikinci kâtip düzeyine düşürmesi, elçilikte bulunan kültür ve eğitim ataşelerini geri çekmesi ve iki ülkenin üniversiteleri arasındaki eğitim-kültür ilişkilerinin de sonlandırılması bu durumun açık bir göstergesi olmuştur.

Türkiye-İsrail eğitim ve kültür ilişkilerinin sınırlı kaldığı dönemde Türkiye'de yaşayan Musevilerin bu alanlardaki ilişkilerin gelişimine olan katkılarını önemle anmak gerekmektedir. Türk Musevileri Türkiye-İsrail eğitim ve kültür ilişkilerinin gelişme imkânı bulamadığı dönemde Musevilere yönelik olarak Türkiye'de çeşitli basın-yayın faaliyetlerinde bulunmak ve vakıflar kurmak suretiyle Türk kültür hayatına katkıda

bulunmuşlardır. Özellikle İsak Yaeş ve Avram Leyon'nun 29 Ekim 1947 tarihli Cumhuriyet Bayramı etkinlikleri kapsamında *Şalom gazetesini* adıyla bir gazete çıkarmaları, 1978'de *Türkiye'de Los Paşoros Sefaradis* adlı bir müzik grubunun kurulması, 1983'te Selim Salti'nin İsrail üniversitelerinde okumakta olan Türkiye kökenli Musevi öğrencilere burs sağlama amacıyla *Yehoshua Salti Vakfı* adıyla bir vakıf kurması, aynı yıl içinde Türk Musevilerinin *Morit* adlı bir dernek kurmaları ve 1989'a gelindiğinde Yahudilerin Osmanlı Devleti'ne iltica etmelerinin 500. yılı münasebetiyle *500. Yıl Vakfı* adıyla bir vakfın kurulması bu çerçevede zikredilebilecek önemli gelişmelerdir. Bu gelişmeler Türkiye-İsrail eğitim ve kültür ilişkilerinin gelişimine katkı sağlamakla birlikte, Türk Musevilerinin iki ülke arasındaki eğitim ve kültür ilişkilerinin gelişimine verdiği önemi de ortaya koymaktadır. Dolayısıyla 1990'lı yılların başlarına kadar iki ülke arasındaki eğitim ve kültür ilişkileri daha çok Türkiye'de yaşayan Musevilerin faaliyetleriyle sınırlı kalmıştır.

1990'lı yıllar devletlerin dış politika yapım süreçlerinde önemli değişikliklerin meydana geldiği bir dönemdir. Bu dönemde Türk devlet adamlarının Türkiye'nin dünya üzerindeki konumunu yeniden değerlendirerek müttefik arayışına girmeleri 1990'lı yıllar boyunca Türkiye-İsrail siyasi ilişkilerine yoğunluk kazandırmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak 8 Aralık 1991'de iki ülke arasındaki diplomatik temsil seviyesi büyükelçilik düzeyine çıkarılmıştır. Türkiye-İsrail diplomatik temsil seviyesinin büyükelçilik düzeyine çıkarılması iki ülke arasındaki eğitim ve kültür ilişkilerinin alışılmadık tarzda gelişim sürecine girmesine sağlamıştır. Bu süreçte her iki ülkenin sivil toplum kuruluşları tarafından çeşitli etkinlikler düzenlenmiş, eğitim ve kültür iş birliği anlaşmaları imzalanmış ve iki ülkenin devlet adamları karşılıklı ziyaretlere ağırlık vermiştir. Başbakan David Ben Gurion'un deyimiyle Türkiye'nin Soğuk Savaş yıllarında İsrail'le ilişkilerini reddetmesi anlamına *metres sendromu* durumu ortadan kalkmış ve bir bakıma İsrail'le ittifak Türk dış politikasının en önemli yönlerinden biri hâline gelmiştir. Bu durumun eğitim ve kültür anlaşmaları imzalamak ve çeşitli kültürel faaliyetlerde bulunmak suretiyle 2000'li yılların başlarına kadar devam etmesi bu yıllarda Türk devlet adamlarının İsrail'le eğitim ve kültür ilişkilerinin gelişimine verdiği önemi göstermektedir.

Türkiye-İsrail ilişkileri 1948 yılından 2000 yıllarına kadar incelendiğinde Türkiye'nin 1990'lı yıllara kadar Arap-İsrail çatışmalarından kaynaklı olarak İsrail'e karşı mesafeli durdurduğu ve diplomatik ilişkilerini geliştiremediği görülmektedir. Bu durum eğitim ve kültür ilişkilerini de ciddi oranda etkilemiştir. Türkiye, 1990'lı yıllarda İsraille olan eğitim ve kültürel ilişkilerini geliştirme noktasında resmi düzeyde çaba gösteremezken, ikili ilişkilerin

bu boyutu daha çok Türkiye'deki ve İsrail'deki Musevilerin faaliyetleriyle canlılık kazanmıştır. 1990'lı yıllarda Türkiye'nin Araplardan gelen tepkileri gözardı ederek İsraille olan diplomatik ilişkilerini geliştirmede istekli davranmasının İsrail tarafında da menuniyetle karşılandığı görülmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin 1991 yılı itibariyle önemli oranda gelişme gösterdiği ve dolayısıyla eğitim ve kültürel ilişkilerin de gelişerek 1990'lı yılların sonlarında iki ülke arasında bir tür stratejik bir ortaklığın ortaya çıktığı görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

Akdevelioğlu, A. & Kürkçüoğlu, Ö. (2009). Orta Doğu'yla ilişkiler. İçinde B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası kuruluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar* (1919-1980), (ss. 357-369), Cilt 1, İletişim Yayıncılık.

Akın, D. (1989, 7 Kasım). İsrail Hayfa Üniversitesi öğretim üyesi Prof. David Kushner: biz tanzimatı çok sevmiştik. *Cumhuriyet*, s. 10.

Akyol, K. (1993, 15 Kasım). Türkiye-İsrail ilişkilerinde yeni dönem. *Cumhuriyet*, s. 15.

Altunışık, M. B. (1999). Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye-İsrail ilişkileri. İçinde M. B. Altunışık (Ed.) *Türkiye ve Orta Doğu Tarih Kimlik Güvenlik* (ss. 182-193). Boyut Yayınları.

Aras, B. (1997). *Filistin-İsrail barış süreci ve Türkiye*. (1. Baskı). Bağlam Yayınları.

Arı, T. (2004). *Geçmişten günümüze Orta Doğu siyaset, savaş ve diplomasi*. (3. Baskı). Alfa Basım Yayıncılık.

Armaoğlu, F. (1991). *Filistin meselesi ve Arap-İsrail savaşları*. (1. Baskı). İş Bankası Kültür Yayınları.

Atama Kararı. (1992, 11 Şubat). *Resmî Gazete* (Sayı: 21139). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21139.pdf>

Aykan, M. B. (1993). The Palestinian question in Turkish foreign policy from 1950s to the 1990s. *Middle East Studies*, 2, 95-104.

Balcı, E. (1992, 19 Temmuz). Türkiye-İsrail. *Cumhuriyet*, s. 9.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü (BKKGM). (1994, 12 Ocak). *Türkiye-İsrail Kültür, Eğitim ve Bilim Alanlarında İşbirliği Anlaşması çerçevesinde 10-14 Ocak 1994 tarihleri arasında Ankara'da yapılacak Ortak Komisyon toplantısına Dışişleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdür Yardımcısı Aydın İdil'in katılması ve kendisine imza yetkisi verilmesi* (Kutu No. 765, Gömlek No. 526). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü (BKKGM). (1994, 6 Nisan). *Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti arasında çevre konuları ve doğanın korunması alanında işbirliği anlaşmasını hükümetimiz adına imzalamaya Rıza Akçalı'nın yetkili kılınması* (Kutu No. 775, Gömlek No. 562). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü (BKKGM). (1996, 4 Nisan). *4-5 Mart 1996 tarihlerinde Tel Aviv'de yapılan Türkiye-İsrail Ortak Kültür Komisyonu toplantısına hükümetimizi temsilen Aydın İdil Başkanlığındaki heyetin katılması ve heyet başkanına imza yetkisi verilmesi* (Kutu No. 840, Gömlek No. 815). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü (BKKGM). (1996, 11 Nisan). *11-14 Mart 1996 tarihleri arasında İsrail ve Filistin'e resmi ziyarette bulunan Süleyman Demirel'e belirlenen heyetin refakat etmesinin kabulü* (Kutu No. 841, Gömlek No. 821). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü (BKKGM). (1996, 11 Nisan). *11-14 Mart 1996 tarihleri arasında İsrail ve Filistin'e resmi ziyarette bulunan Süleyman Demirel'e belirlenen heyetin refakat etmesinin kabulü* (Kutu No. 848, Gömlek No. 845). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü (BKKGM). (1999, 13 Şubat). *Türkiye ile İsrail arasında akdedilmesi ön görülen Kültürel Değişim Programını Dışişleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdürü Metin Metin Göker'in imzalaması* (Kutu No. 971, Gömlek No. 303). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü (BKKGM). (1999, 25 Şubat). *İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki halı, ahşap ve maden eserlerinin İsrail Müzesi'nde sergilenmesi ile ilgili teknik konulara ilişkin akdedilmesi öngörülen protokolü Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdür Vekili Kenan Yurttagül'ün imzalaması* (Kutu No. 978, Gömlek No. 326). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Küçük, E. / Türkiye'deki Kaynaklar Temelinde İsrail'in Kuruluşundan 2000'li Yıllara Türkiye-İsrail Eğitim ve Kültür İlişkileri

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü (BKKGM). (1999, 25 Şubat). *Kudüs'teki İsrail Müzesi'nde Türk Halı Sanatı adı altında sergilenmek üzere 56 eserin geçici olarak İsrail'e gönderilmesi* (Kutu No. 979, Gömlek No. 327). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü (BKKGM). (1999, 26 Şubat). *14 Kasım 1993'te Kudüs'te imzalanan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti Arasında Kültür, Eğitim, Bilim Alanlarında İşbirliği Anlaşmasının onaylanması* (Kutu No. 981, Gömlek No. 329). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü (BKKGM). (1999, 4 Mart). *Kültür Bakanı M. İstemihan Talay'ın, Osmanlı-Türk Halıları Sergisininin 16 Mart 1999 tarihinde Kudüs'teki İsrail Müzesinde yapılacak açılış törenine katılmak üzere beraberindeki heyetle İsrail'e gönderilmesi* (KutuNo. 982, Gömlek No. 332). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü (BKKGM). (1999, 26 Ekim). *Kültür Bakanı M. İstemihan Talay'ın , New York'ta düzenlenecek Türk-İsrail kültürel etkinliğine, Cumhuriyet Bayramı törenlerine ve aynı yerde yapılacak Din Müşavirleri Toplantısı'na katılmak üzere bir heyetle birlikte ABD'ye gönderilmesi* (Kutu No. 1017, Gömlek No. 446). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Muamelât Umum Müdürlüğü (BMUM). (1949, 24 Mart). *İsrail Devleti'nin tanınması* (Kutu. No. 118, Gömlek No. 108). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Batur, N. (1993, 15 Kasım). İlişkilerde 4 hedef. *Milliyet*, s. 21.

Begin, T. Güner, A ve Türkkuşu, H. (1986, 11 Eylül). Hazin tören, *Milliyet*, s. 12.

Besalel, Y. (2000). *Yahudi tarihi*. Universal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık.

Bileydi, M. (2005). *İsrail Devleti'nin kuruluşu ve bölgesel etkileri (1948-2000)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bölükbaşı, S. (2001). Türkiye ve İsrail: mesafeli yakınlıktan stratejik ortaklığa. İçinde Ş. H. Çalış vd (Ed.), *Türkiye'nin dış politika gündemi kimlik, demokrasi, güvenlik*, (ss. 243-264). Liberte Yayınları.

Cihanşimul, N. (1998, 5 Aralık). Müziğe ilgi eğitimle artar. *Cumhuriyet*, s. 15.

Codispoti, J. M. (2000). Turco-Israeli Partnership in A Tough Neighborhood. 24 Aralık 2022, https://www.jstor.org/stable/resrep13740?seq=1#metadata_info_tab_contents

Cumhuriyet. (1992, 16 Temmuz). *Dolmabahçe'de 500. yıl balosu*, s. 18.

Cumhuriyet. (1992, 20 Kasım). *Ahirada Sinagogu ibadete açıldı*, s. 3.

Cumhuriyet. (1984, 20 Eylül). *Dışişleri, 4 HP'li vekil için ateş püskürtüyor*, s. 1.

Cumhuriyet. (1986, 21 Ekim). *İsrail'den işbirliği çağrısı*, s. 12.

Cumhuriyet. (1986, 29 Ekim). *İsrail'de de kutlanıyor*, s. 13.

Cumhuriyet. (1986, 6 Ağustos). *Tel Aviv ikinci kâtipliğine kıdemli elçi atandı*, s. 10.

Cumhuriyet. (1986, 8 Eylül). *Teröre sert kınama. Sinagog baskını İsrail'de bükümet bunalımına yol açtı*, s. 13.

Cumhuriyet. (1986, 9 Eylül). *Misilleme yapacağız. Ankara İsrail'li bakan istemedi*, s. 10.

Cumhuriyet. (1987, 29 Ağustos). *Filistin sokağına İsrail tepkisi*, s. 7.

Cumhuriyet. (1989, 18 Ekim). *Yahudi kongresi*, s. 3.

Cumhuriyet. (1989, 6 Eylül). *500 yıllık Türk-Musevi dostluğu*, s. 6.

- Cumhuriyet. (1990, 2 Mayıs). *Ankara-Tel Aviv: diplomaside bahar*, s. 3.
- Cumhuriyet. (1991, 11 Kasım). *500. yıl kutlama etkinlikleri çerçevesinde Los Paşaros Sefaradis'in vereceği konser*, s. 9.
- Cumhuriyet. (1991, 24 Mart). *Yahudiler Osmanlı'dan memnun*, s. 15.
- Cumhuriyet. (1991, 27 Mayıs). *Sefarat şarkuları*, s. 7.
- Cumhuriyet. (1991, 6 Ekim). *500. yıl vakfının sempozyumu*, s. 9.
- Cumhuriyet. (1991, 8 Eylül). *Sinagog'dan müzeye*, s. 3.
- Cumhuriyet. (1992, 21 Ocak). *Yahudiler, Osmanlı'dan soyutlanamaz*, s. 7.
- Cumhuriyet. (1992, 27 Ekim). *500. yıl vakfının defilesi*, s. 7.
- Cumhuriyet. (1992, 5 Mart). *Museviler'den 500. yıl için şükran*, s. 8.
- Cumhuriyet. (1992, 5 Şubat). *Barış için dua heykeli Beyoğlu'na*, s. 8.
- Cumhuriyet. (1992, 9 Mart). *500. yıl vakfı Türkiye'yi tanıtıyor*, s. 3.
- Cumhuriyet. (2001, 26 Kasım). *Türk Musevileri müzesi açıldı*, s. 4.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1947, 31 Ekim). *İsrail'deki Mikve İsrail Tarım Okuluna girebilmek için Orta Okul mezunu olunması gerektiği* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1951, 2 Haziran). *Ortadoğu Temel Eğitim Merkezinin Türkiye'de kurulmasını İsrail'in memnuniyetle destekleyeceği* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1952, 25 Kasım). *İsrail'in Kudüs'te açtığı Milletlerarası "Çölün Fethi Sergisi"ne Türkiye'nin davet edilmesi* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1953, 30 Eylül). *İsrail'in Kudüs'te açtığı Milletlerarası "Çölün Fethi Sergisi"ne Türkiye'nin davet edilmesi* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1953, 6 Ocak). *İsrail'de, Türkiye'den gelme Musevilerin talebi üzerine bir Atatürk Ormanı meydana getirilmesi* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1953, 8 Ekim). *İsrail Maslahatgüzarı ile iki ülke arasında kültür anlaşması akdi hakkında Dışişleri Bakanlığı İkinci Daire Genel Müdürünün yaptığı görüşme* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1954, 26 Kasım). *İsrail Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti arasında Kültürel ilişkilere dair Anlaşma* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1955, 21 Ekim). *İsrail Elçiliği İkinci Kâtip Baruch Gilead ile öğrenci değişimi hakkında yaptığımız görüşme* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1955, 29 Kasım). *İsrail Elçiliğinin Türk Öğrencilere İsrail'deki yükseköğretim kuruluşları için burs önerisi* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.

Küçük, E. / Türkiye'deki Kaynaklar Temelinde İsrail'in Kuruluşundan 2000'li Yıllara Türkiye-İsrail Eğitim ve Kültür İlişkileri

- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1956, 11 Nisan). *Türkiye ile İsrail arasında karşılıklı öğrenci gönderilmesi* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1956, 14 Mart). *Türkiye-İsrail öğrenci mübadelesi* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1956, 25 Mayıs). *Türkiye ile İsrail arasında karşılıklı öğrenci gönderilmesi* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1957, 11 Mart). *Tel-Aviv Üniversitesinin Türkiye Üniversiteleriyle kitap mübadelesi teklifi* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1957, 18 Temmuz). *Profesör B. Mazar'ın beraberindeki İsraili arkeologların 15 günlük araştırma sonrası Türkiye'den* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1957, 19 Eylül). *İsrail'de kurulması düşünülen Türkiyeli Yüksek Tahsilliler Cemiyeti* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1957, 20 Ağustos). *İsrail'de kurulması düşünülen Türkiyeli Yüksek Tahsilliler Cemiyeti* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı (DB). (1958, 4 Nisan). *Milletlerarası Teknik Stajyer Öğrenci Mübadelesi Birliği İsrail temsilciliğinin Türkiye ve diğer ülkelere göndereceği İsraili öğrencileri belirlediği* (Kutu No. 538, Gömlek No. 2673). Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul.
- Dışişleri Bakanlığı. (1967). Dışişleri Bakanlığı Bütçesi ile ilgili tenkit ve telkinlere dışişleri bakanının cevabı." *Dışişleri Bakanlığı Belleteni* (Yayın No: 29). Erişim Adresi: <http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1967-sayi-28-39.pdf>
- Ecevit, B. (1956, 28 Kasım). Türk elçisi niçin geri çağırıldı?. *Ulus*, s. 3.
- Eminoğlu, A. (2017). Türkiye-İsrail ilişkileri. İçinde A. Eminoğlu, P. Gürson & A. Eminoğlu (Ed.), *Türk dış politikası aktörler, krizler, tercihler, çözümler*, (ss. 570-576). Barış Kitapevi.
- Erhan, Ç. (2002). Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri (1948-2001). *Türkler Ansiklopedisi* içinde (17, 430-439). Yeni Türkiye Yayınları.
- Esmer, A. Ş (1948, 28 Haziran). İsrail'in tanınması. *Ulus*, 3.
- Filiba, L. (2022, 12 Ekim). Gülerek, güldürerek, kahkahayla Ladino, *Şalom*, s. 7.
- Gökçe, O. (2012). The dynamics of Turkish-Israeli relations. *All Azimuth*, 1(2), 55-68.
- Gruen, G. E. (1995). Dynamic progress in Turkish-Israeli relations. *Israel Affairs*, 1(4), 40-70.
- Güteryüz, N. A. (2015). *Türk Yahudi basını tarihi süreli yayınlar*. Gözlem Yayıncılık.
- Güvendiren, E. (1999). Turkish-Israeli relations. *Cemoti*, 28, 176-178.
- Hale, W. (2003). *Türk Dış Politikası 1774-2000*. (Çev. P. Demir). Mozaik Yayınları.
- Hürriyet. (1986, 2 Kasım). *Gizli geziyi milletvekilleri ertelemiş*, s. 3.
- Hürriyet. (1986, 21 Ekim). *İsrail'den sıcak yaklaşım*, s. 18.

- Hürriyet. (1986, 8 Ocak). *İsrail’le ilişkileri kesin*, s. 10.
- Hürriyet. (1988, 12 Mart). *İsrail lanetlendi*, s. 16.
- Hürriyet. (1988, 16 Kasım). *Filistin devletine ‘hoşgeldin’*, s. 12.
- Inbar, E. (2001). *Türkiye-İsrail stratejik ortaklığı*. Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Inbar, E. (2003). The Israeli-Turkish strategic partnership. *The Begin Sadat Center For Strategic Studies*, 53, 167-170.
- Israeli, R. (2001). The land of many crossroads the Turkish-Israeli odd couple. *Elsevier Science Limited*, 45, 69-71.
- İdiz, S. (1988, 17 Kasım). İsrail’den tepki. *Cumhuriyet*, s. 15.
- Keleşoğlu, E. (2012). Türk dış politikasında Filistin sorunu ve Türkiye-İsrail ilişkileri. İçinde F. Sönmezoğlu., N. Özgür Baklacıoğlu & Ö. Terzi (Ed.), *XXI. Yüzyılda Türk dış politikasının analizi*, (ss. 657-665). Der Yayınları.
- Kıran, A. (2000). Türkiye-İsrail ilişkileri ve üçüncü taraf kaygıları. *Birikim Dergisi*, 140, 2-9.
- Larrabee, F. & Stephen-Lesser, I. O. (2004). *Turkish foreign policy in an age of uncertainty*. Ötüken Neşriyat.
- Liel, A. & Yirik, C. (2010). *Türkiye-İsrail ilişkileri 1949-2010*. İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- Milliyet. (1986, 26 Ekim). *12 milletvekilinin İsrail gezisi kaldı*, s. 9.
- Milliyet. (1986, 25 Ekim). *İsrail’den Sürpriz Davet*, s. 9.
- Milliyet. (1986, 29 Ekim). *İsrail’e davet olayı kapandı*, s. 9.
- Milliyet. (1986, 8 Ocak). *İslam Konferansı’nda Halefoğlu konuştu dertli çok, çare yok*, s. 5.
- Milliyet. (1986, 9 Eylül). *İsrail fırsatçılık yapmasın*, s. 14.
- Milliyet. (1988, 17 Kasım). *Karar, Türk milletinin*, s. 4.
- Milliyet. (1991, 4 Haziran). *Güvendiren’e nişan*, s. 18.
- Milliyet. (1992, 1 Haziran). *Museviler Türklere Hayat Borçlu*, s. 14.
- Özcan, G. (2005). *Türkiye-İsrail ilişkilerinde dönüşüm: güvenliğin ötesi*. TESEV Yayınları.
- Özcan, G. (2016). Türkiye-İsrail İlişkileri. İçinde F. Sönmezoğlu (Ed.), *XX. Yüzyılda Türk dış politikasının analizi*, (ss. 801-811). Der Yayınları.
- Özgen, Ö. (1992, 15 Ekim). Bakan Ateş’in İsraili konuğu. *Milliyet*, s. 15.
- Sander, O. (2006). *Türkiye’nin dış dolitikası*. İmge Yayınevi.
- Saraç, M. & Yıldırım, A. (1992, 17 Temmuz). Bush’tan videolu mesaj. *Cumhuriyet*, s. 17.
- Solak, İ. (1984, 27 Eylül). ‘‘Evren’e mesaj getirdik’’. *Hürriyet*, s. 19.
- Songur, İ. (1990, 7 Mart). *Türklere 500 yıllık şükran*. *Milliyet*, s. 15.
- Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya savaşından günümüze Türk dış politikası*. Der Yayınları.
- Tavlaş, N. (1999). Türkiye-İsrail güvenlik ve istihbarat ilişkileri. *Avrasya Dosyası Dergisi*, 5(1), 78-95.

Tuncer, H. (2015). *Özal'ın dış politikası*. (1. Basım). Kaynak Yayınları.

Tüter, M. (2010). Türkiye-İsrail ilişkilerinde süreklilik ve değişim. İçinde H. Çomak (Ed.), *21.Yüzyılda çağdaş Türk dış politikası ve diplomasisi*, (ss. 405-409). Umuttepe Yayınları.

Yapıcı, M. İ. (2008). Soğuk Savaş döneminde Türkiye ve Orta Doğu. İçinde S. Aybar (Ed.), *Türkiye'nin Orta Doğu politikası*. (ss. 36-52). Kadir Has Üniversitesi Yayınları.